

DISCURS DE RECEPȚIE

Continuitate și relevanță în cartea veche tipărită la Târgoviște

*Prof. univ. dr. Gheorghe CHIVU,
Universitatea din București,
Cercetător științific principal
la Institutul de Istorie și Teorie Literară
„George Călinescu” al Academiei Române
Membru corespondent al Academiei Române
gheorghe.chivu@gmail.com*

Cartea românească veche, tipărită și manuscrisă, și în cadrul ei, scrisul religios, dominant secole la rând în spațiul românesc, prin numărul de texte ilustrative, prin circulația acestora și prin atitudinea față de lume pe care o ilustrau, este tot mai puțin cunoscută astăzi, în epoca modernității rapid instalate și a mijloacelor informatice insuficient utilizate, în era ignorării păguboase a culturii profunde și a marginalizării fenomenelor culturale tradiționale.

Tot mai puțin cunoscute, îndeosebi din cauza alfabetului utilizat (cele mai multe texte erau scrise sau imprimate cu caractere chirilice), vechile noastre scrieri literare au avut însă, fapt cunoscut de către specialiștii domeniului, un rol major în edificarea limbii noastre de cultură. Înseși constituirea literaturii române moderne, în care nu puțini autori s-au lăsat influențați de scrisul vechi, religios sau laic, pentru evocarea trecutului sau pentru crearea unor modele de referință, puse în opoziție cu gândirea sau cu atitudinea omului modern, nu poate fi gândită

fără cunoașterea adecvată a manuscriselor și tipăriturilor noastre vechi. „Limba vechilor cazanii”, formă retorică aleasă pentru a comunica enoriașilor adevărurile credinței, a fost, se știe, model, nu doar lingvistic, ci și stilistic, inclusiv pentru omul de rând, fără știință de carte, învățat de timpuriu că între vorbirea curentă și cea destinată unui act de cultură (oficierea slujbei religioase era în sine un astfel de act) există, trebuie să existe diferențe de adecvare lingvistică, de organizare formală, retorică, stilistică și lingvistică.

Nu ne putem explica altfel decât prin influența exercitată de forma exemplară a textului religios ascultat în biserică apariția unor modalități de exprimare, într-un fel banalizate astăzi, adică intrate în bagajul lingvistic comun, fără marcă stilistică evidentă, de tipul „floarea tinereții” sau „valorile vieții”. *Psaltirea* se află indiscutabil la originea primei metafore, iar *Cazaniile* au făcut să devină curentă gândirea lumii ca mare, tulburată de vânturi și de valuri ce amenință ființa omului păcătos, dornic totuși să ajungă întreg ... la liman. Scrisul religios a furnizat, de asemenea, prin *Psaltire*, modelul discursului imnic, prin *Evangheliile* modelul scrisului narativ, prin *Cântarea cântărilor* modelul exprimării lirice, iar prin *Cazanii* și prin predici, tiparul și tehnica analizei de text și a argumentării. Cărțile așa-zis „populare” au oferit apoi modele de personaje exemplare, prin curaj și vitejie (la sfârșitul secolului al XVI-lea, Mihai Viteazul era apropiat prin fapte și prin modul de acțiune de Alexandru Macedon, cunoscut din *Alexandria*) sau îndrumare de comportament și de înțelepciune (după modelul dat, spre exemplu, de *Viața și pildele lui Esop*).

A cerceta, a cunoaște și a evalua corect cartea veche și rolul ei în evoluția culturii naționale este de aceea o necesitate ce nu trebuie ignorată de omul de cultură modern și cu atât mai puțin de instituțiile care au în grijă patrimoniul cultural și științific al unei nații.

*
* *

Mă aflu, astăzi, în postura onorantă de a vorbi în fața reprezentanților elitei intelectuale din fosta cetate de scaun a Țării Românești, cetate de scaun ce a funcționat timp îndelungat deopotrivă ca sediu mitropolitan și ca centru important al învățământului teologic ortodox. Târgoviștea a fost, în acest context, și un important centru tipografic, în care au apărut, în momente cruciale ale vechii noastre culturi scrise, sub îndrumarea sau chiar prin acțiunea directă a unor personalități culturale importante, tipărituri a căror relevanță trebuie frecvent pusă în lumină.

Se știe că, prin 1506, un ieromonah de origine sârbă, Macarie, a înființat la Târgoviște, urmare a solicitării domnitorului Radu cel Mare, prima tipografie din spațiul românesc. Cu „buchi frumos tăiate, ... inițiale înflorite și ... frontispicii dibaci împletite”, aduse cu sine (cum credea N. Iorga) sau „tăiate” în țară (cum opinează unii specialiști), Macarie a imprimat primele cărți din spațiul românesc. În 1508, un *Liturghier* slavon, sub domnia lui Mihnea cel Rău, în 1510, un *Octoih* slavon, în timpul lui Vlad al V-lea cel Tânăr, iar doi ani mai târziu, în 1512, un *Evangheliar* și acesta slavon, avându-l ca patron pe „domnul însuși stăpânitor”, pe Neagoe Basarab, marele și înțeleptul om de stat, autor al primei opere valoroase create în spațiul nostru cultural, *Învățăturile* destinate inițierii și îndrumării fiului său, Teodosie.

Trei decenii mai târziu, prin 1544, Dimitrie Liubavici, nepotul voievodului sârb Božidar Vukovici, refugiat și el în Țara Românească, înființează o nouă tipografie la Târgoviște. Aici vor vedea lumina tiparului, în 1545, un *Molitvelnic* slavonesc, iar în 1547, un *Apostol* tot în limba slavonă, limba oficială a bisericii ortodoxe din acea vreme.

Unul dintre discipolii amintitului tipograf de origine sârbă, Coresi, imprimă, în același an, 1547, în aceeași tipografie târgovișteană și tot pentru bisericile ortodoxe ale vremii, împreună cu Oprea logofătul, un *Triod-Penticostar* slavon. A fost ultima tipăritură scoasă în secolul al XVI-lea la Târgoviște, în tradiția imprimeriei inițiate în oraș de către Macarie, la începutul veacului. Coresi, ce va deveni o personalitate marcantă a veacului al XVI-lea românesc, mutat la Brașov, va institui practic, în urma unei activități intense și bine coordonate, primele texte-model din cultura românească veche. Înainte de a imprima însă textele românești sau slavo-românești care vor declanșa procesul de introducere a limbii române în biserică, cunoscutul diacon a retipărit, în 1558, *Triod-Penticostarul* slavon anterior menționat. Va promova astfel tipăriturile târgoviștene amintite, fiul său, Șerban, reimprimând la Brașov, în 1587, *Liturgierul* din 1508, după ce textul *Tetraevanghelului* slavon din 1512 fusese reprodus deja, în ediția scoasă de Filip Maler la Sibiu, în 1546.

Se instituise astfel o tradiție prin primele tipărituri târgoviștene apărute în 1508, 1510 și 1512 ? Greu de dat acum un răspuns afirmativ, dar urmele primelor cărți târgoviștene se recunosc adesea în producția tipografică a secolului al XVI-lea, ceea ce arată că toate cărțile scoase aici fuseseră destinate nu uzului local, ci spațiului mai larg ortodox.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea și îndeosebi în deceniile premergătoare și imediat următoare anului 1600, când, în vâltoare unor evenimente politice deloc favorabile culturii, producția manuscrisă luase locul cărții tipărite, tipografia de la Târgoviște, ca de altfel multe alte centre tipografice importante, își încetează activitatea. Va redeveni activă spre mijlocul veacului al XVII-lea, în timpul domniei lui Matei Basarab, când tipărirea cărții de slujbă, redactată încă în limbă slavonă, se relua în târgul cetate de scaun, dar și centru religios principal al Țării Românești. Apar acum, în 1646, un *Slujebnic* slavon, în 1649, un *Penticostar* și *Triodul postului*, tot slavonești, acestora

alăturându-li-se, în concordanță cu evoluția scrisului religios al epocii, în 1650, *Pogribania morților*, scrisă românește, respectiv, în 1651 și 1652, două tipărituri slavo-române, importante pentru viața bisericească, *Mistirio sau Sacrament* și *Târnosanie*.

Poziția și rolul administrativ avute de orașul-capitală sunt puse acum în evidență prin imprimarea în tipografia locului a primului cod juridic laic din Țara Românească, *Îndreptarea legii*, echivalentul muntenesc al *Cărții românești de învățătură*, traduse, compilate și imprimate, șase ani mai devreme, în Iași, la comanda lui Vasile Lupu. Era prima dovadă majoră a pătrunderii limbii române în administrație, după ce tipăriturile religioase în limba română dăduseră semnul timpuriu al abandonării treptate a slavonei ca limbă de cult și de cultură în spațiul românesc.

Școala de slavonie, funcțională atunci în Târgoviște, producea de altfel și ea, imediat după mijlocul veacului, carte în sensul larg al termenului. Nu tipărituri, ci manuscrise, cu bază slavonă, dar în formă românească, formă intermediar absolut necesară pentru deprinderea vechii limbi oficiale de cultură, încă utilizată deopotrivă în biserică și în spațiul laic, manuscrise cu destinație didactică și cu certă relevanță științifică. *Lexiconul* slavonei, alcătuit de Pamvo Berânda, imprimat în 1627 la Kiev, și *Gramatica slavonească* tipărită de Meletie Smotrițchi la Evie, în 1619, sunt transpuse (sau doar copiate) acum în limba română deopotrivă de Staicu logofătul și de Mihai, și el logofăt în Târgoviște, pentru uzul elevilor școlii de preoți și dieci de cancelarie ce funcționa aici. Nu este lipsit de importanță faptul că și Antim Ivireanul, răspunzând aceleiași nevoi de a avea în școlile de slavonie manualele amintite, imprima *Gramatica* lui Meletie Smotrițchi, în anul 1697, la Snagov.

Antim, învățatul cărturar și iscusitul tipograf, adus în Țara Românească foarte probabil în 1691 (din octombrie acest an datează prima mențiune a numelui său, în

Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon), va marca definitiv activitatea imprimeriei din Târgoviște, reluată, după o întrerupere de câteva decenii, în anul 1708. În acel an, fostul episcop de Râmnic, transferat la „vlădicia țării”, muta tipografia mitropolitană din vechea reședință episcopală la Târgoviște. Aici va continua Antim să tipărească în ritm susținut cărți românești de slujbă sau texte care reglementau viața bisricească și monahală. După un *Evhologhion* românesc, intitulat astfel pentru a răspunde formal comandamentelor oficiale ce vizau înlocuirea slavonei cu neogreaca, urmează, în 1710, două tipăriți românești, *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților și Psaltirea*. Acestor cărți, prima de tip juridic, iar a doua de lectură bisericească, li se alătură, în 1712, un *Octoih*, cu text slavon și românesc, și *Rugăciuni în toate zilele*, cu text românesc. În 1713, apar *Rânduiala Sfintei și Dumnezeieștii Liturghii și Molitvelnicul*, o nouă ediție pentru *Evhologhion* adecă *Molitvelnic*, carte imprimată anterior (în 1706) la Râmnic, *Pilde filosofești*, toate românești, și *Catavasierul*, având doar tipicul în limba română; iar un an mai târziu, reappare, integral românesc, *Catavasierul* și se tipăresc *Ceasoslovul*, cu text slavo-român, și o scriere juridică bisericească foarte importantă pentru înțelegerea rolului asumat de Antim în viața bisericească din Țara Românească, intitulată *Capete de poruncă*. În 1715, potrivit drumului, firesc deja, de impunere a folosirii limbii române în slujba bisericească, reappare, în formă integral românescă, *Ceaslovul*.

Data fiind direcția dată de Antim tiparului bisericesc, am lăsat la urmă textele grecești scoase la Târgoviște (*Serviciul bisericesc*, apărut în 1709, *Slujba Sfintei Ecaterina* și textul lui Alexie Comnen, intitulat *Panoplia dogmatică*, tipărite în 1710, respectiv *Maximele filosofice*, imprimate în 1713), dar și foaia volantă, text juridic românesc inovator ca tipar textual, prin

care era legiferată anularea văcăritului (foaie volantă scoasă în 1714).

Timp de șase ani, se imprimaseră deci, de către Antim sau sub îndrumarea marelui cărturar, la Târgoviște, centru tipografic ce se alătura astfel imprimeriilor ce funcționau la Râmnic, la Snagov, la Buzău și în primul rând la București, cărțile necesare oficerii slujbei în limba română, cărți difuzate în tot spațiul românesc și luate astfel, în condițiile supremației tiparului munteneș în cadrul românității nord-dunărene, drept model de limbă literară.

Oficina de la Târgoviște a cărei activitate se întrerupe din nou după epoca Antim, va mai imprima, în veacul al XVIII-lea, o singură carte, *Taina Sfântului botez*, apărută în 1725.

Rolul conferit, la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, tiparului bisericesc fusese însă împlinit: româna utilizată în Biserică avea deja, grație răspândirii dirijate a cărții muntenești, inclusiv a aceleia apărute în tipografia mitropolitană de la Târgoviște, formă unică. Modelul cărții de slujbă bisericești imprimate în Țara Românească se impusese în tot spațiul cultural românesc.

În cartea de slujbă, îmbrăcată acum într-o formă ce acceptase norme unice, supradialectale, era utilizată, după un secol de efort conjugat, „o singură dialetă”, cum vor constata învățații vremii, între ei și iluminiștii ardeleni (Petru Maior fiind autorul formulării anterior citate).

În acest context cultural, nu mai sunt acum semnalate produse ale tipografiei târgoviștene, mutarea capitalei și cedarea primatului, inclusiv pe plan religios, în competiția cu Bucureștiul, trebuind, desigur, luate în considerare.

Accidental aproape, în 1821, la Târgoviște se imprimă, în grecește, doar *Proclamația* lui Alexandru Ipsilante. Relevanța textului este însă politică, nu culturală.

*
* *

După trei veacuri de activitate tipografică, activată în momente cruciale ale vechii noastre culturi (prima jumătate a veacului al XVI-lea, mijlocul veacului al XVII-lea și epoca așa-zis brâncovenească), prin aportul unor cărturari marcanți, precum Macarie, Coresi și, îndeosebi, Antim Ivireanul, un alt învățat, originar de această dată cu certitudine din vechea cetate de scaun a Țării Românești (originea lui Coresi constituie încă subiect de dispută filologică), aduce faimă orașului prin evidențierea rolului jucat, în formarea limbii românești moderne, de cartea românească veche. Ne referim la Ion Heliade Rădulescu.

Interesează aici nu opera literară a marelui scriitor, nici prodigioasa și foarte importanta lui activitate de traducător din scrierile de referință ale literelor europene, care i-au adus supranumele de „părinte al literaturii românești moderne”, ci rolul său de normator al scrisului literar laic din deceniile de început ale veacului al XIX-lea. Selectarea formelor recomandate ca punct de plecare în procesul dificil de constituire a normelor literare supradialectale, imaginarea sistemului unitar posibil de aplicat pentru impunerea unor astfel de norme și, mai ales, reușita planului său, urmare, desigur, a unui prestigiu binemeritat între intelectualii vremii, l-au impus drept „părinte al limbii române literare moderne”.

Preluând și aplicând ideile ale iluminiștilor ardeleni, Heliade a impus de fapt, s-a afirmat și s-a demonstrat mai mult decât convingător acest lucru, normele vechiului nostru scris bisericesc, devenit unitar, în cartea de slujbă, la mijlocul veacului al XVIII-lea. Norme în conturarea și, apoi, în impunerea cărora cartea târgovișteană a jucat, grație unor cărturari de excepție, precum Antim Ivireanul, un rol covârșitor.

*
* *

Tradiția vechiului tipar târgoviștean, remarcabilă nu atât prin continuitate și prin numărul de titluri, cât prin relevanță, o relevanță a tipurilor de text utilizate în circumstanțe culturale specifice și, îndeosebi, a personalităților care le-au adus la lumină, se cuvine atent și în repetate rânduri evidențiată.

Deschizătoare de drumuri în perioade de cumpănă ale culturii române vechi, personalitățile amintite în paginile precedente, Macarie, Dimitrie Liubavici, Coresi și, îndeosebi, Antim Ivireanul, au lăsat o moștenire culturală ce trebuie avută constant în atenție. Pentru reevaluare și pentru gândirea unor noi modalități de relansare culturală și științifică a fostei cetăți de scaun a Țării Românești.

Universitatea „Valahia” are, prin cadrele sale didactice și prin baza materială de excepție de care dispune, știința, puterea și capacitatea de a duce la capăt această sarcină nobilă.